

Стяжкіна О. «Неповерненці» перебудови: сценарії втечі та владний контроль в УРСР / Олена Стяжкіна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : збірник наукових праць / ред. кол.: О. А. Мельничук (гол. ред.), Ю. Зінько (заступ. гол. ред.), А. Войнаровський (відповід. секретар) та ін.; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ, 2023. – Вип. 46. – С. 59-70. – DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-59-70>

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця (Україна)

e-mail: fotodonetsk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/P-6983-2019>**«Неповерненці» перебудови: сценарії втечі та владний контроль в УРСР**

Анотація. *Мета цієї статті – аналіз практик втечі як нелегальних механізмів еміграції. Коло завдань окреслюється питаннями про пояснювальні схеми, якими користалися «втікачі», а також дослідженням реакції органів державної влади та репресивних органів на втечі. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні міждисциплінарних методів, зокрема критичного дискурс-аналізу, нарративного аналізу, історико-порівняльного та історико-системного методів. Наукова новизна полягає у тому, що втечі та неповернення періоду перебудови ніколи не розглядалися як соціальне явище та соціальні практики, оскільки вони не були сценаріями, через які прокладався шлях реформ. Висновки.* *Втечі продовжували залишатися каналом еміграції увесь період так званої перебудови. Це були сплановані дії, включені як у практики легального перетину кордонів через іноземні відрядження, туризм, роботу на транспортних засобах, а так і у кримінальні практики, пов'язані із захопленням літаків. До втеч вдавалися різні за віком, національністю, професією, місцем проживання, сімейним статусом люди. Схожою рисою їхньої поведінки була настільки глибока недовіра до влади, що всі зміни та реформи вони не сприймали як можливі та реальні. Пояснювальні схеми, до яких вдавалися втікачі, залежали від того, чи вдалася, а чи не вдалася спроба нелегальної еміграції. Впродовж періоду, що вивчається, помітно змінювалась риторика та практика запобігання втечам з боку КДБ УРСР. Якщо на початку періоду перебудови відомості про втікачів, подані до ЦК КП(У) завершувалися обіцянкою докласти зусиль щодо їх повернення на батьківщину, то наприкінці – заявами про «роботу із з'ясування обставин та мотивів». Прикметою часу виявився й той факт, що образ втікача стає формуватися не за лекалами «ворога народу», «зрадника – учасника шпигунської мережі», а за формулами знецінення та применшення соціальної ваги порушника. Втікачів описували як у офіційних зведеннях, так і у пресі, як дрібних кримінальних злочинців, шахраїв, алкоголіків, людей, які мали психічні розлади.*

Ключові слова: неповерненці, втеча, сценарії втечі, нелегальна еміграція, перебудова, КДБ

Постановка проблеми. Результати історичних процесів та реформ не завжди є очевидними для їхніх учасників. Для людей, які бачили себе радянськими (або радянськими українцями) зміни, започатковані у Москві генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, не були «своїми». Крім того, запроваджені Кремлем процеси, проходили із широким втіленням нових/старих політичних гасел (Максимов, 1992; Левашов, 1997; Rajewsky, 2000) («гласність», «прискорення», «перебудова», «нове мислення»), «що являли собою не дуже зрозумілі для пересічних громадян фрейми» (Маркозова, 2016).

Ці гасла для визначення реформ, як і попередні спроби позірних реформ, певний час сприймалися як «політичний спектакль», який завершиться так само, як закінчувалися всі решта: або нічим, або «відкатом» назад: «Ми були «за», а зараз ми «проти». І всі задоволені. Сьогодні одна задача, завтра будуть говорити те, що і раніше...» (ЦДАМЛМ України, Ф.655, оп 1, спр. 1853, арк.80). У 1990 році, відповідаючи на питання «які почуття ви відчуваєте у зв'язку із 28 з'їздом КПРС», 27% респондентів відповіли «сумніви», 18% - «безнадію», 15% - «байдужість» (Артемов, 2015, с.93). Безнадія та байдужість не були геть новими почуттями щодо дії влади, але вони вперше були промовлені та зафіксовані як частина соціальних настроїв.

Як справедливо зазначив Володимир Тарасов, питання «простору» перебудови, її локалізації, де «печерські пагорби є не репрезентативними без донецьких териконів або галицьких урвищ», потребує застосування специфічної оптики, тому числі в аналізі мікроісторичних процесів (Тарасов, 2016, с.13). Тож, поняття «локалізації» через призму мікроісторії дозволяє сформулювати проблему досвіду тих радянських людей, які, проживаючи «перебудову», не очікували від неї нічого доброго або просто не були готовими для участі у змінах через різні соціально-демографічні обставини та персональні психологічні характеристики.

Опинившись у ситуації невизначеності та неготовності підтримувати ідеї соціальних або національних змін, люди вдавалися до різних практик – від імітації соціальної активності до ескапізму та пошуку розради у «паралельних світах». Для декотрої частини радянських людей «перебудова» не відкрила нові можливості «ремонт» або кардинальних змін суспільства, а навпаки означила розрив із радянським як таким. Практичним втіленням цього розриву стала втеча за кордон.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історики, що аналізували ці процеси, довели, що втечі за кордон не були соціальною новацією перебудови. Попри закритість радянських кордонів, яка була частиною внутрішньої політики, орієнтованої на реальну та позірну воєнну загрозу, пошуки та призначення ворогів, шпигуноманію, автаркію, тотальний контроль над населенням тощо (Chandler, 1998), така форма розриву із радянським мала свою тривалу історію, а отже і історіографію, де у фокусі дослідників опинялися переважно так звані «перебіжчики» - люди, які втікали з Радянського Союзу, та ставали носіями інформації про нього (як публічної, так і секретної) (Krasnov, 2018; Riehle, 2020; Scott, 2023). Окрім терміну «перебіжчики», у радянській побутовій мові та почасти мові репресивних документів широко вживався й термін «неповерненці» (Кабаков, 1990), який позначав людей, які відмовилися повернутися в країну з легальних закордонних поїздок та відряджень. Історики звернули увагу, що до практик неповернення у пізньорадянський період вдавалися не лише відомі особистості, а й пересічні люди, що перетворювало втечі на специфічну форму еміграції та було виявом протесту (Salnikova, Gerasimova, 2016, p. 787-793).

Аналіз легальних практик виїзду з країни є важливою частиною історіографії проблеми «втечі». Попри те, що сама проблема не була у фокусі досліджень, історики та соціологи детально проаналізували канали виїзду - міжнародні відрядження (культурні, спортивні, економічні тощо), робота за кордоном (транспорт, гастролі, дипломатія) міжнародний туризм та приватні поїздки за запрошеннями близьких родичів, підготовку та організацію процесу виїзду, роль репресивних, партійних, профспілкових організацій, які виступали своєрідним «ситом», що могло пропустити, а могли й відмовити у поїздки пересічним громадянам, нагляд та контроль з боку представників органів КДБ у поїздках тощо (Гарбар, 2005, с. 68-73; Четырина, 2007, с. 348-355; Архипова, 2008, с. 36-43; Gorsuch, 2011; Raleigh, 2012, p. 373-399; Kozovoi, 2011, p. 221-237; Кизима М., Кизима С., 2018). Власне, втечі та неповернення періоду перебудови ніколи не розглядалися як соціальне явище та соціальні практики. Можливо, через те, що їх наявність йшла врозріз з бажанням істориків бачити та досліджувати «перебудову» як час реформ та важких змін.

Між тим, джерела доби дозволяють аналізувати процеси втечі, які не завершилися із проголошенням «перебудови». Джерельна база статті складається переважно з документів офіційного походження – довідок, звітів, повідомлень репресивних та партійних органів щодо втеч та еміграційних процесів, щоб зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України, документів радянського законодавства, а також матеріалів тогочасної преси та статистичних звітів.

Мета цієї статті – аналіз практик втечі як нелегальних механізмів еміграції. Коло завдань окреслюється питаннями про пояснювальні схеми, якими користалися «втікачі», а також дослідженням реакції органів державної влади та репресивних органів на втечі, про динаміку та зміни цієї реакції.

Виклад основного матеріалу.

«Канали виїзду»

Мовою співробітників КДБ процеси виїзду за кордон називалися «канал тимчасового виїзду радянських громадян за кордон» (Алидин, 1977, с.14). Наприкінці 1970-х років його оцінювали як «постійний, значний за кількістю, стабільний та такий, що набув певні сталі тенденції та закономірності»(Алидин, 1977, с.14).

Радянські громадяни могли тимчасово покинути країну у межах науково-технічного, торгово-економічного, культурного обмінів, по лінії міжнародного транспорту та цивільної авіації, туризму, приватних запрошень.

На момент проголошення «перебудови» було сформовано практики підготовки до виїзду за кордон, які передбачали, у першу чергу, отримання «виїзної візи» - тобто погодженого на багатьох рівнях (від профспілки, керівництва установи й до обкомів партії та КДБ) дозволу на тимчасове перебування за кордоном. На кожному шаблі процесу отримання «виїзної візи» громадяни проходили перевірку щодо моральних якостей, соціальної активності, трудових успіхів, політичної благонадійності, наявності попередніх виїздів за кордон тощо. На кожному з етапів заявник міг отримати відмову. Найбільш розповсюдженими причинами відмови за даними КДБ УРСР були: «наявність компрометуючих матеріалів (судимість того, хто оформлявся, та його родичів), аморальна поведінка в побуті, зловживання спиртними напоями, обізнаність у державних таємницях, політична незрілість, намір використати поїздки за кордон у корисливих

цілях, наявність зв'язків за кордоном, висловлювання зрадницьких намірів, порушення норм поведінки у минулих поїздках за кордон, недобросовісне ставлення до роботи, хвороби (шизофренія, епілепсія), інші» (ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр. 1002, арк. 267).

У 1979 році була затверджена остаточна редакція «Основних правил поведінки радянських громадян, що виїждять за кордон». Зокрема, у частині правил щодо поведінки у капіталістичних країнах та таких, що розвиваються, «радянський громадянин був зобов'язаний нести честь та гідність громадянина СРСР, суворо дотримуватися принципів морального кодексу будівельника комунізму, добросовісно виконувати свої службові обов'язки, неухильно захищати політичні, економічні та інші інтереси Радянського Союзу, суворо зберігати державну таємницю» (Лубянка-Старая Площадь, 2005). Після всіх перевірок та інструктажів люди, що виїздили за кордон, мали підписати спеціальний документ: своєрідну «клятву», якою зобов'язувалися «неухильно дотримуватися інтересів Радянської держави, суворо берегти державну таємницю, бути бездоганним у своїй особистій поведінці, високо нести честь і гідність громадянина СРСР» (Попов, 2009, с.293).

Попри всі перестороги, влада не довіряла радянським відвідувачам закордону. Тож у кожній туристичній групі, як і у кожному колективі, що виїздив за обміном, була присутня людина-представник(ця) КДБ, функції якої полягали у контролі поведінки та фіксації порушень. Часом функції контролю настроїв брали на себе і «свідомі» подорожуючі. Так, до КДБ УРСР про «неправильну поведінку за кордоном та намір відмовитися від радянського громадянства» повідомили 19 разів у 1985 році, 14 – у 1986 році (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 1282, арк. 59). Звіти після поїздок формували певну базу порушників, яким виїзд на найближчі роки було заборонено. Крім того, поведінку порушників обговорювали на підприємствах, які надавали характеристику та мали нести відповідальність за неякісну підготовку кадрів. Покарання залежали від міри провини. Найвища ж міра покарання могла очікувати на тих, хто вирішив приєднатися до сумнозвісних «неповерненців».

Згідно 56 статті КК УРСР «втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР» кваліфікувалися як державна зрада, що карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960). Злочинами також були «виїзд за кордон, в'їзд в СРСР або перехід кордону без встановленого паспорта чи дозволу належних властей» (ст75), а також приховування злочину (ст186) або недонесення про нього (ст187) (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960).

Слід зазначити, що «пильні» громадяни час від часу «сигналізували» в органи КДБ щодо «небажаності виїзду за кордон» тих чи інших осіб. За півроку 1987 року Управлінням КДБ УРСР по Кримській області було розглянуто 7 листів із проханням не давати дозвіл на поїздку (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1253, арк.209).

У квітні 1987 року Управління КДБ УРСР по Київській області розглянуло 3 таких листи, 3 листи було розглянуто також у травні, 1 у червні того ж року – із формулюванням «про ознаки зради батьківщини у формі втечі за кордон» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1251, арк.33, 125, 162). Аналіз документів дозволяє констатувати, що кожного місяця у обласні управління КДБ УРСР надходило від одного до чотирьох листів, в яких описувалися «зрадницькі наміри» кандидатів на поїздку за кордон. Ці листи перевіряли та заводили справи оперативної перевірки, у ході якої, як звітували працівники КДБ, «велася розробка як таких, що допускали антирадянські висловлювання та виношували плани втечі за кордон» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 1260, арк. 88).

Слід підкреслити, що поступово кількість «сигналів» про «виношування планів втечі» зменшувалася й у 1991 році зійшла нанівець. З одного боку, це ставало частиною загального тренду зменшення скаргового потоку до управлінь КДБ (через втрату авторитету останнього), з іншого – результатом лібералізації виїзного законодавства (Постановление Совета министров СССР от 27 сентября 1988 № 1119; Постановление Совета министров СССР от 16 августа 1989 г. № 661; Постановление Верховного Совета СССР от 20 мая 1991 г. № 2178). Спрощення процедур оформлення виїзних документів, дозвіл на прикордонний туризм, заміна закордонного паспорта та вкладиш для поїздок у сусідні країни – все це кардинально змінило картину виїздів радянських громадян за кордон. З елітарних та можливих лише для «обраних» такі поїздки стали масовими та доступними. У 1989 році на українському кордоні було відкрито та діяло 72 пункти пропуску, 21 митниця та 26 митних постів, у тому числі 25 спрощених переходів. У 1988 році через ці пункти прослідувало 5 млн. осіб. У 1989 – 11 млн. (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1284, арк.7).

Втім, однак, втечі із подальшим неповерненням продовжувалися весь період так званої перебудови.

Утечі та втікачі

Перша втеча, зафіксована після «історичного» квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 року, була викрита та зупинена через чотири дні після проголошення курсу на прискорення. 27 квітня

.....
1985 року прикордонники 6-ї застави 27-го прикордонного загону міста Ужгорода «виявили сліди ніг, які вели в бік кордону із ЧССР» (ГДА СБУ, ф.16. оп1., 1225, арк.296). Того ж дня порушників було затримано чеськими прикордонниками у трьох кілометрах від кордону. Ними виявилися десятикласники, які приїхали до Ужгороду з Умані (Черкаська область) на канікули. Школярі пояснили, що зайшли до Чехословаччини, щоби «подивитися, як живуть за кордоном». У ході розслідування з'ясувалося, що й діти, й їхні батьки – цілком благонадійні радянські люди з позитивними характеристиками. Батько одного з порушників – комуніст та директор пивзаводу, мати – інспектор відділу кадрів відділу торгівлі міськвиконкому, інша – вчителька в школі(ГДА СБУ, ф.16. оп1., 1225, арк.296). У ході розслідування не було виявлено ані зрадницьких, ані шпигунських намірів, тож справу проти школярів не відкривали.

Цей перетин кордону, що залишив по собі «сліди ніг», був радше казусом, ніж реальної загрозою втечі з радянської України.

Інші ж випадки, зафіксовані КДБ, були краще підготовленими та більш неприємними у контексті наслідків для всіх учасників подій.

Варто зазначити, що втечі за кордон здійснювалися за тими самими напрямками, за якими здійснювалися дозволені контакти. Люди не поверталися з відряджень за обміном, туристичних поїздок та поїздок, які вони мали б самі обслуговувати як команда корабля.

22 липня 1985 року жителька Нікополя буфетниця судна «Максим Горький» Г.В. Лапій викинулася за борт корабля поблизу Норвегії. Через дві доби її підібрали в морі норвезькі прикордонники. Зустрічатися з представниками Радянського союзу та повертатися на батьківщину Г.В. Лапій відмовилася (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1228, арк.189). 26 березня 1986 року на борт судна «Михайло Ломоносов» не повернувся співробітник експедиції В.І. Халтурін. Сорока чотирирічний мешканець Севастополя вийшов під час відгулу в бразильському порту Белен у якості керівника групи. Разом із всіма відвідав магазин, проголосив «вільний час» та місце збору, однак сам до місця збору не з'явився (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1236, арк.193-194). У ніч на 5 вересня 1986 року в іспанському порту Ла-Корунья «самовільно» зійшов з борту судна «Вітер» інший помічник капітана, тридцяти трирічний мешканець Севастополя Ю.В. Озерець(ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр.1245, арк. 105).

31 травня 1987 року «випадково випав за борт» моторист теплохода «Петро Томасевич», двадцяти чотирирічний мешканець Іллічівська (Одеська область). Інцидент стався поблизу узбережжя Індонезії (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1250, арк. 87-88). 5 жовтня 1987 року зникнення матроса А.І. Маковецького було виявлено у порту Монреалю (Канада). Двадцяти трирічний комсомолец, мешканець Білої Церкви зник вночі, перед самим відплиттям теплоходу «Суми» на батьківщину (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.166-167).

17 березня 1988 року у проливі Дора (Греція) з теплоходу «В. Боженко», що слідував з вантажем з Греції до СРСР, викинувся тридцяти однорічний херсонець Н.Н. Запорожець. Заходи щодо його пошуків результатів не дали (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1261, арк.98-99).

15 вересня 1989 року, під час стоянки траулера «Апогей» у порту Лас-Пальмас (Іспанія), не повернувся з відгулу тридцяти семирічний матрос, комуніст В.П. Заремба. Від зустрічі із радянськими представниками він відмовився (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1279, арк.50). 19 вересня 1989 року не вернувся з відгулу в порту Бангкок (Таїланд) третій помічник капітана теплоходу «Октябрьская революція» А.Н. Педченко. Пошуки безпартійного тридцяти однорічного одесита результатів не дали (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., 1273, арк.16).

Однією з найбільш скандальних з точки зору питань забезпечення безпеки силами КДБ було зникнення у водах Норвегії (450 миль до узбережжя) помічника капітана теплохода «Казахстан», офіцера діевого резерву КДБ, мешканця Ізмаїлу (Одеська область) Станіслава Дейкуна. 19 липня 1988 року представники команди судна помітили відсутність тридцяти шестирічного майора, який пов'язав своє життя із Комітетом державної безпеки у 1979 році. «Пошукові заходи результатів не дали», - повідомили у довідці для ЦК КПУ (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1266, арк.1-2).

Згідно відомостей КДБ УРСР, матроси, які «зникали», «викидалися за борт» та не поверталися з відгулу були різними віком, місцем проживання, сімейним станом, належністю до комуністичної партії. Різними були й місця втечі – холодні та теплі моря, портові міста Європи, Азії. Єдине спільне полягало у тому, що втечі не відбувалися взимку, однак всі решта сезонів використовувалися для зникнення цілком рівномірно.

Перевага портових сполучень, якою володіла УРСР, відкривала можливості «морських втеч» не тільки для професійних моряків, а й для пересічних громадян з авантюричним складом розуму.

2 серпня 1986 року о 21 годині 30 хвилин в морі, в 130 км від берега, у районі Судака (Крим), екіпаж танкера «Гамаль Абдель Насер» виявив та підняв на борт резиновий надуваний човен, в якому знаходився мешканець Севастополя, сорока однорічний Г.А. Кучер. Його було передано прикордонному кораблю. Під час обшуку човна було виявлено, що втікач мав при собі

упаковані у целофан особисті документи (паспорт, військовий квиток, диплом про закінчення Одеського вищого інженерно-морського училища), 1600 рублів, запаси води та їжі на чотири доби, компас, англо-руський словник. Пояснюючи своє знаходження у нейтральних водах затриманий заявив, що він був на рибалці, випив зайвого, і через це у «нетверезому вигляді був унесений у море». У ході слідства було виявлено, що у 1980 році він вже перевірявся за підозрою у намірі нелегально перейти кордон. Та, як сказано у документі, «був профілактований» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1245, арк.4-5). Судячи з повторної спроби втечі профілактики було недостатньо.

Схожа історія з повторною спробою втечі відбулася 6 березня 1987 року. Громадянин Краснобаєв нелегально проник на теплохід «Лев Толстой», що мав виконати рейс Одеса-Ялта-Одеса-Генуя. У «спеціально підібраному місці» Краснобаєв сховав особисті речі та документи, їжу та воду. При собі мав 1925 рублів. Під час догляду судна збирався схватитися за внутрішню обшивку корабля, а потім – у шлюпці. У момент прибуття в іноземний порт мав намір непомітно покинути теплохід.

Ситуація для органів безпеки погіршувалася тим, що у 1982 році Краснобаєв вже зробив спробу залишитися за кордоном: він не повернувся на теплохід «Леонід Собінов», опинився у таборі для переміщених осіб у Італії. Однак через п'ять днів звернувся до радянського посольства з проханням про повернення до СРСР. Однак найгіршим ударом по репутації СРСР та «обличчю» громадянина був той факт, що шістдесятирічний втікач був ветераном Великої Вітчизняної (у термінах радянського гранд-нарративу) війни. Для нього ж самого цей факт виявився рятівним. «З урахуванням того, що Краснобаєв розкаявся», – зазначається у довідці КДБ, – «й відповідно до Указу президії Верховної ради СРСР від 25 грудня 1972, йому вирішено було проголосити йому офіційне застереження», а кримінальну справу – не відкривати (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1249, арк.17-18).

Морськими круїзами як способами втечі користалися і радянські туристи. 21 вересня 1987 року львів'янин Володимир Нестеренко (1946 р.н.) не повернувся на борт теплохода «Константин Сімонов» після екскурсії по Гамбургу (ФРН). Заходи щодо його розшуку виявилися безрезультатними. Корабель повернувся до СРСР без втікача (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.148-149). До аналогічного способу втечі вдалася туристка, яка здійснювала круїз по Скандинавії, на тому ж самому теплоході, тижнем пізніше. 30 вересня 1987 року киянка Н.М. Валента (1955 р.н.) не повернулася на борт після екскурсії Стокгольмом (Швеція) (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.150-160). Розшуками у столиці Швеції до відходу корабля її не вдалося знайти.

Вивчені матеріали доводять, що втечі/зникнення з місць, пов'язаних із роботою або відрядженнями були частішими, ніж «неповернення до туристичних груп». Ті, хто втікали з відряджень, мали більше часу, щоби підготуватися та більшу свободу для маневру, оскільки не були обмежені суворими розкладами руху туристичних груп. Так само, як і у випадку із моряками, відряджені «зникали» у геть різних місцевостях та країнах. 13 травня 1986 року у Вісбадені (ФРН) під час гастролей Київського академічного театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка, що тривали з 7 по 17 травня, з готелю зник машиніст сцени, мешканець Києва А.Т. Рудницький (1939 р.н.). У номері було знайдено лише митну декларацію та в'їзний вкладиш. Паспорт знаходився у керівництва театру. А.Т. Рудницький забрав з кімнати лише особисті речі. У ході розшуків з'ясувалося, що він звернувся з проханням про надання політичного притулку, у зв'язку із незадоволенням життям в СРСР та був доправлений до табору біженців (ГДА СБУ, ф.16 оп.1, спр.1238, арк. 115). У липні 1986 року з території радянсько-болівійської астрономічної станції (м.Таріха, Болівія) зник інженер-конструктор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР, киянин А.Л. Гуральчук (1953 р.н.). Він знаходився у відрядженні із листопада 1985 року. І, згідно розслідування, за допомогою «свого інтимного зв'язку – громадянки Болівії Т. Серруди, що мешкала у аргентинському місті Мендоса, виїхав до Аргентини». 21 липня 1986 року родичі Серруди передали болівійській владі записку, в якій Гуральчук просив передати всі його грошові накопичення дружині в СРСР (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1238, арк.296).

17 листопада 1987 року зник с місця проживання викладач російської мови. Мешканець Одеси С.Л. Дмитрашко (1960 р.н.) працював у місті Конакрі (Гвінея) з 1985 року. Комуніст, одружений, такий, що мав позитивні характеристики, він виїхав до бібліотеки у французькому культурному центрі, після чого не повернувся. Посольство СРСР в Гвінеї тривалий час продовжувало розшуки. Однак вони виявилися безрезультатними (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.242-243).

За кордоном зникали не тільки пересічні, а й статусні відряджені, перевірки яких мали б бути значно ретельнішими, а відданість радянській державі – безсумнівною. Так, 4 липня 1989 року у Нью-Йорку не повернулися до місця свого постійного проживання співробітники представництва СРСР при ООН, кияни, подружжя Лисенків – чоловік, дружина та їхня

восьмирічна донька. У розборі інциденту було з'ясовано, що громадянка Лисенко приїздила у відпустку до Києва, а після повернення до Нью-Йорка скаржилася на високий рівень радіації, погіршення економічних умов та радила всім колегам не поспішати із поверненням додому. Після зникнення родини, офіційні представники влади США заявили, що Лисенкам нічого не загрожує, вони знаходяться в безпеці, але де саме вони переховуються, не повідомили (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1274, арк. 106).

У цих втечах примітним є той факт, що всі вони здійснювалися геть різними людьми за схожих обставин. У тому числі, схожих тим, що люди слухали одні й ті самі новини – новини про зміни та реформи, були свідками реальних змін та соціальних зрушень, від яких не можна було відмахнутися чи не помітити. Однак зі всіх можливих способів дії вони обирали той, що був давно виношуваним планом – планом втечі за кордон та докорінної зміни життя. Зі всіх, хто висловлював перебудові недовіру, ці – нечисленні люди – були такими, що демонстрували її у найбільш екстремальний спосіб.

Контроль та методи повернення

Представники органів безпеки, як було зауважено вище, тримали на контролі людей та процеси, пов'язані із виїздом громадян за кордон. Отже, втеча була зоною їхньої безпосередньої відповідальності. А з тим, повернення втікачів мала б сприйматися як першочергова задача.

Варто визнати, що доводячи до ЦК КПУ відомості про порушників, одразу звітували не тільки про акт втечі, а й про наявність родичів, що проживають у межах радянського союзу, а також наявність та відсутність «компрометуючих матеріалів» на злочинця та, якщо такі були, на членів його родини. Коли у Будапешті, у серпні 1987 року «зникла» туристка, вчителька англійської мови з Івано-Франківська С.А. Гальцева (1956 р.н.), у довідці, поданій у ЦК КПУ, одразу було зазначено: «за місцем робота та мешкання характеризувалась позитивно. Проживала разом із матір'ю Завсян М.В (1927 р.н.), пенсіонеркою, та сином Олександром, 1977 року народження (її батько помер у 1983 році). УКДБ компрометуючих даних на Гальцеву та її родичів не має» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк. 73).

Власне наявність родичів (та/або «матеріалів» на них) була одним з механізмів, задіяних задля повернення «втікачів» до УРСР. Згадана вище буфетниця теплоходу «Максим Горький», яка залишилася у Норвегії, «була схилена до повернення застосованими через радянське консульство заходами». Співробітник консульства передав жінці листа від матері, якому та засуджувала вчинок доньки та намовляла її повернутися, обіцяючи розуміння та підтримку з боку радянської влади. Незважаючи на те, що Г.В. Лапай вже встигла до того часу передати інформацію про всіх, відомих їй співробітників КДБ, які працюють на суднах закордонного плавання та попросити політичного притулку, лист матері з обіцянками та умовляннями подівав. 31 липня 1985 року втікачка прибула до Москви та відправлена на лікування (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., спр.1230, арк.14).

Іноді – через добросовісну роботу представників КДБ у туристичних групах або завдяки пильності пересічних громадян – втечам вдавалося запобігти. У січні 1987 року, під час технічної стоянки рейсу Москва-Гавана у місті Гандере (Канада), органами КДБ була отримана інформація про намір подружжя Клейменових, харків'ян Володимира (1948 р.н.) та Людмили (1951 р.н.), просити про політичний притулок у канадської влади під час зворотного рейсу.

До перевірки цієї інформації були підключені «кубинські друзі» (так в тексті довідки – Авт.) Завдяки їхньому залученню до справи було отримано додаткові відомості, що підтверджували намір. З'ясувалося, що, перебуваючи у готельному номері на Кубі, Володимир Клейменов за англійським розмовником заучував англійські фрази, якими можна звернутися з проханням про притулок у Канаді. Також у власному номері подружжя обговорювало деталі майбутнього облаштування у Канаді, прихований провіз цінних речей та інше.

Власне «цінні речі», приховані від митного контролю, й стали причиною їхнього затримання у аеропорту Гавани перед самим вильотом. Після ретельного догляду багажу митники знайшли дві не задекларованих золотих каблучки із каменями, а також лист канадського громадянина із офіційним запрошенням на візит до Канади. Каблучки стали підґрунтям недопуску подружжя на рейс «Гавана-Москва», що мав слідувати через Гандере. Натомість, 10 лютого 1987 року, їх у супроводі співробітника радянського посольства було доправлено літаком до Праги, а звідти – до Москви.

Варто зазначити, що таке розв'язання ситуації було успішним, як для представників органів безпеки, які добре виконали свою роботу, так і для самого подружжя, яке не вчинило «зради батьківщини», а лише порушило митні правила. Тож в подальшому, родина з Харкова, що скрізь характеризувалася позитивно, мала бути лише «профілактованою» та перевіреною «щодо цілей та мотивів неповернення на батьківщину» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1262, арк. 38-39).

Заходи щодо повернення втікачів до УРСР здійснювались й через перемовини із чиновниками країн, де «неповерненці» намагалися залишитися. При цьому докладали зусиль не лише органи безпеки, а й представники радянських посольств та консульств. Часто вони давали бажані результати. Так, 16 травня 1986 року, передавши керівнику театральної трупи Київського театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка записку від згаданого вище Рудницького «живий, здоровий, нагодований, вдягнений, мене ніхто не тримає, мені нічим не погрожують», прем'єр-міністр землі Гесен (ФРН) заявив, що готовий сприяти поверненню втікача, якщо тільки радянська сторона гарантуватиме, що Рудницького не будуть переслідувати у судовому порядку. Саме над формулою гарантій спільно працювали посольство СРСР у ФРН та влада землі Гесен (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1238, арк.115-116).

Також втікачів вдавалося повернути силами колег, найчастіше – силами команди судна, з яких «зникали» неповерненці. Так, у результаті заходів, вжитих капітаном рефрижератора «Вітер», була організована пошукова команда, завданням якої було знайти другого помічника капітана, який самовільно зійшов на берег. Пошуки увінчалися успіхом: громадянина Ю.В. Озерця (1953 р.н., Севастополь) через три години після зникнення було знайдено сплячим в каюті західнонімецького судна «Варнезе». Оскільки пояснювати свій вчинок, як і повернутися на корабель Озерець відмовився, його привели туди примусово (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1245, арк.105).

Органи безпеки здійснювали й тривалий, систематичний контроль стосовно потенційних неповерненців. Чим вищим був їхній ранг, тим ретельнішим був й відповідний контроль. Під таким контролем увесь період, що вивчається, перебували співробітник відділу освіти Секретаріату ЮНЕСКО В.В. Коптілов та його дружина Н.Н. Бажан. Їхній контракт із ЮНЕСКО був розпочатий у 1981 році, через три роки КДБ УРСР отримала інформацію щодо намірів подружжя залишитися у Франції після завершення контракту у 1990 році. У зв'язку з цим, усі дії родини знаходилися під пильним наглядом та систематично потрапляли у відомості, які КДБ УРСР укладало для ЦК КПУ(б). З інформації виходило, що подружжя не збиралося слухати «окрики» з боку органів безпеки та продовжувало готуватися до переїзду на постійне місце проживання до Франції. У липні 1989 року до подружжя приїхав їх син Платон зі своєю бабусею А.П. Бажан, сестрою українського письменника Миколи Бажана. До ЦК КПУ було доведено, що В.В. Коптілов готує переведення свого сина до навчання у Сорбонну, клопоче про отримання пенсії від ЮНЕСКО та готується продавати дачу у с. Барішевка Київської області (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1279, арк.51-52). Інформації подавалася «до відома». У 1989 році рухів щодо «викриття» потенційного зрадника зроблено не було.

Примітно, що фіксуючи інциденти, пов'язані із втікачами, представники репресивних органів у пошуків винуватців часом виходили самі на себе. Зрозуміло, вони не були організаторами втечі, однак їхня робота щодо контролю та відсіювання «негідних кандидатів» з кожним роком велася все гірше. Згаданий вище інженер В. Нестеренко, який не повернувся з екскурсії у Гамбурзі, у ході перевірки виявився не зовсім тим, за кого себе видавав. Було з'ясовано, що значна кількість документів пошукача іноземного туризму була оформлена із порушеннями, приховуванням правдивих відомостей та наявною брехнею. Так, у медичній довідці не було відображено черепно-мозкову травму, які напередодні отримав Нестеренко, не було відомостей про розлучення, було невірно позначено посаду, яку той обіймав на виробництві. Крім того, було порушено й негласне правило: робити значну часову перерву між подорожами до капіталістичних країн. Як з'ясувалося, круїз, з якого втікач не повернувся, був третім, за відносно короткий проміжок часу, після круїзу по Середземному морю (1982) та країнам Південно-Східної Азії (1985) (ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.3211, арк. 20, 21, 32).

Більше того, у 1987 році вже було зафіксовано раніше неможливі випадки неповідомлення про надзвичайні ситуації, злочини різних типів, а також про втечі. У лютому 1987 року така ситуація склалася в Управлінні КДБ по Одеській області, яке не повідомило чергового по КДБ УРСР про зникнення з іноземного судна одного з членів екіпажа (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1260, арк.142).

Звертають на себе увагу словник та динаміка «репресивного письма». Якщо у 1985-1986 році довідки завершувалися реченнями «вживаються заходи щодо повернення на батьківщину», то з 1987 року – довідки завершувались формулюванням «з'ясовуються обставини зникнення» або «з'ясовуються мотиви неповернення».

Важливо зазначити, що з'ясування мотивів неповернення було не простим завданням. Для тих втікачів, яким вдалося залишитися за кордоном, пояснення, радше вигадували, ніж отримували, волюючи, здебільшого, пояснювати «прикрі випадки» психічними розладами, невлаштованістю особистого життя, а також потраплянням під вплив «західної пропаганди». Ті, кого вдавалося повернути, також часто-густо брали на озброєння «ворожі голоси», які загітували вчинити втечу, листування із іноземцями, які спокусили на «необдуманий вчинок». «Поверненці»

наполягали й на тимчасовому помутнінні розсудку, провалах в пам'яті, зайвому алкоголі, випитому напередодні, на тому, що намагалися просто пожартувати.

Певною мірою, представники органів безпеки та партійних органів чим далі, тим дужче демонстрували готовність «спустити на гальмах» випадки втеч, які ще на початку 1980-тих років вважалися б небезпечним скандалом. Наприкінці періоду, що вивчається, пояснення обох сторін нагадували п'єсу, які розігрували за згодою. «Поверненець» каявся у тому, що не своєю волею «у нетверезому стані був віднесений у море» (ГДА СБУ, ф.16, оп 1, спр.1245, арк. 4), «потрапив під вплив антирадянських повідомлень західних радіостанцій» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1249, арк.18) тощо, тому представники КДБ вважали ці пояснення вичерпними. Вони не вдавалися до більш ранніх практик віднаходження «ворожих зв'язків та ворожого оточення», «мережі шпигунів та зрадників», «неналежного соціального походження» втікачів. Невизначеність самих співробітників органів безпеки, їхнього статусу та завдань у політичній ситуації, що швидко змінювалася, зіграла на користь й тим неповерненим, яких не впіймали, й тим, кого вдалося у той чи інший спосіб повернути до СРСР. «Втікачів» не змальовували «ворогами народу» та не звинувачували у зраді батьківщини. За винятком лише таких, чиє зникнення спричинило міжнародні скандали та міжнародний розголос.

Одним з таких випадків, коли представники КДБ змушені були вдатися до усталених практик формування портрету ворога, було викрадення літака, яке здійснив у травні 1987 року мешканець Миколаєва Роман Свістунов. Гучний скандал розгорівся 27 травня, коли зарубіжні радіостанції повідомили, що радянський літак АН-2, на якому втікач перелетів на Захід, впав у Балтійське море, неподалік від острова Готланд. Пілот доплив до Швеції та попросив політичного притулку (Los Angeles Times, 1987).

З'ясовуючи мотиви «неповерненця», представники КДБ запропонували розглядати його не як політичного біженця, а як звичайного шахрая та дрібного бандита. До відома шведської влади та засобів масової інформації було доведено, що Свістунов у 1983-1985 роках працював у Миколаївському авіазагоні, був користолюбним та схильним до персонального збагачення шахраєм. Він взяв у борг у співробітників 10 тисяч рублів та, не розрахувавшись, звільнився за власним бажанням. Деякий час працював у радгоспі, вдавався до дрібних крадіжок, за що був звільнений, після чого жив на нетрудові доходи. Після рішення суду м. Миколаєва щодо відшкодування боргу, зник з України та опинився у Латвії. Там, користуючись дружбою з пілотами, заволодів ключами від літака та вилетів у бік Балтійського моря (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1250, арк.68-69, 74-75).

Радянська сторона підкреслювала цілком кримінальний мотив в діях викрадача та налягала на тому, що він втік через небажання виконувати рішення суду та віддавати борги. Шведська сторона прислухалася до заяви самого Свістунова, який мотивував своє рішення «розчаруванням у комунізмі». Його було засуджено на два роки за шведськими законами, однак не видано до СРСР.

В інших гучних історіях, пов'язаних із спробами викрадення літаків, мотиви викрадачів також не були змальовані як політичні.

20 січня 1989 року пасажир Ту-134 рейсу «Київ-Одеса», погрожуючи підірвати літак, вимагав доправити його до Бухаресту. Погодившись на дозаправку в Одесі, правопорушник був заарештований. Ним був колишній військовий льотчик Н. Коцюбан. Згідно із інформацією, розповсюдженою про злочинця силами КДБ, останній мав психіатричний діагноз та знаходився на обліку психіатричного диспансеру м. Ахтирка. Аналогічні «мотиви» було оприлюднено щодо ще одного «втікача», який 21 січня 1989 року намагався захопити літак в аеропорті Івано-Франківська. Погрожуючи підпалом, громадянин С. Земсков вимагав «летіти туди, куди він скаже». Його було затримано за допомогою пасажирів. Згідно пояснення, громадянин С. Земсков також знаходився на обліку у психоневрологічному диспансері (Дроздов, 2009, с.29-30).

Інцидент з літаком, «викраденим» у Ізмаїлі професійним пілотом Валерієм Лапіним та посадженим ним на пляжі у турецькому селищі Кефкеле у червні 1990 року, був кваліфікований як хуліганська витівка Лапіна (він сам здався турецькій владі та нічого не просив) та службова недбалість низки співробітників аеропорту, команди літака та охоронців (Лавренюк, 1990, с.4).

Львів'янина, випускника ПТУ, який змусив приземлити рейс літака Таллінн-Львів у Стокгольмі, 31 липня 1990 року видали радянській владі. 19-ти річний А. Михайленко пояснив, що хотів уникнути служби у радянській армії. Суд у Львові засудив його до трьох років умовно (Дроздов, 2009, с.29-30).

У жодній з цих соціально-небезпечних історій втеч КДБ УРСР не виявило будь-яких політичних мотивів. Можна припустити, що такого завдання більше перед представниками репресивних органів просто не ставилося.

Висновки. Зважаючи на той факт, що легальних механізмів виїхати з СРСР назавжди було обмаль, втечі були одним з варіантів нелегальної еміграції. Проаналізовані матеріали

дозволяють стверджувати, що втечі продовжували залишатися каналом еміграції упродовж усього періоду так званої перебудови. Як правило, це були сплановані дії, включені як у практики легального перетину кордонів через іноземні відрядження, туризм, роботу на транспортних засобах, так і в кримінальні практики, пов'язані із захопленням літаків.

До втеч вдавалися різні за віком, національністю, професією, місцем проживання, сімейним статусом люди. Схожою рисою їхньої поведінки була настільки глибока недовіра до влади, що всі зміни та реформи вони не сприймали як можливі та реальні.

Пояснювальні схеми, до яких вдавалися втікачі, залежали від того, чи вдалася, чи не вдалася спроба нелегальної еміграції. Якщо така спроба виявлялася успішною, то «неповерненці» давали пояснення представникам іноземної влади: мотиви зводилися до «неможливості жити у СРСР». Якщо втікачів вдавалося затримати, то вони уникали політичної риторики, посилаючись або на вплив «ворожих голосів», або на «тимчасові розлади розуму», пов'язані із персональними негараздами, вживанням алкоголю, побутовою невлаштованістю.

Впродовж періоду, що вивчається, помітно змінювалась риторика та практика запобіганню втечам з боку КДБ УРСР. Наприкінці 1980-тих років, представники репресивних органів стали уникали слів «втеча», «злочинець», натомість використовуючи більш м'які: «зникнення», «випадіння за борт корабля», «неповернення», «громадянин». Крім того, якщо на початку періоду перебудови відомості про втікачів, подані до ЦК КП(У), завершувалися обіцянкою докласти зусиль щодо їх повернення на батьківщину, то наприкінці – заявами про «роботу із з'ясування обставин та мотивів». Значно зменшилася й активність анонімних помічників (та/або «секретних співробітників») органів КДБ: кількість «сигналів» щодо «виношування планів втечі та небажаності відпустити когось за кордон» від стабільної цифри – три-чотири листи на обласне управління на місяць у 1985-1987 роках, зійшла нанівець у 1990 році

Прикметою часу виявився й той факт, що образ втікача став формуватися не за лекалами «ворога народу», «зрадника – учасника шпигунської мережі», а за формулами знецінення та применшення соціальної ваги порушника. Втікачів описували як в офіційних зведеннях, так і у пресі як дрібних кримінальних злочинців, шахраїв, алкоголіків, людей, які мали психічні розлади.

Лібералізація виїзного законодавства призвела до колосального зростання масштабів туризму та ділових й приватних поїздок за кордон. Якщо у 1985 році йшлося про тисячі відвідувачів іноземних країн, то з 1989 року їх кількість вираховувалась у мільйонах. Нову політику контролю силами КДБ та партійних органів вироблено не було. Варто зазначити однак, що декотрі радянські українці вчинили свої втечі (чи наміри втекти) вже тоді, коли виїхати легально було значно простіше.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті

Джерела та література:

- Chandler, A.** (1998). *Institutions of isolation: border controls in the Soviet Union and its successor states, 1917-1993*. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston London Buffalo, 222 p.
- Gorsuch, A.** (2011). *All This Is Your World: Soviet Tourist at Home and Abroad after Stalin*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 272 p.
- Kozovoi, A.** (2011). Eye to Eye with the «Main Enemy»: Soviet Youth Travel to the United States. *Ab Imperio*, 2, 221-237.
- Krasnov, V.** (2018). *Soviet Defector: The KGB Wanted List*. Hoover Press, 264 p.
- Rajewsky, A.** (2000). *Changes in the Russian Terminology of Economic Law since Perestroika*. Munchen, 208 p.
- Raleigh, D.** (2012). «On the Other Side of the Wall, Things Are Even Better». *Travel and the Opening of the Soviet Union: The Oral Evidence*. *Ab Imperio*, 4, 373-399.
- Riehle, K.** (2020). *Soviet Defectors: Revelations of Renegade Intelligence Officers, 1924-1954*. Edinburgh University Press, 336 c.;
- Salnikova, A., Gerasimova, E.** (2016). About some cases of "non-return" as a special form of emigration from the USSR during the period of "the coldwar". *Man in India*, 96 (3), 787-793.
- Scott, E.** (2023). *Defectors: How the illicit Fight of Soviet Citizens Built the Borders of the Cold War World*. Oxford University Press, 304 p.
- Soviet Farmer Flies to Sweden, Asks for Asylum.** (1987). *Los Angeles Times*, May 28. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1987-05-28-mn-3261-story.html>
- Алидин, В.** (1977). *Контрразведывательная работа на канале временного выезда советских граждан за границу*. Москва, 181 с.

- Артемов, А. (2015). Образ перестройки в 1990 году: противоречия восприятия (на материале социологического исследования). *Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки»*, 15 (2), 91-96
- Архипова, Е. (2008). Некоторые аспекты развития советского выездного туризма в 1980–1991 гг. (на примере туристского обмена с капиталистическими странами). *Современные проблемы сервиса и туризма*, 1, 36–43.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Гарбар, Г. (2005). Ідеологічний характер зарубіжного (виїзного) туризму в Миколаївській області 70-х - першої половини 80-х рр. *Гуманітарний журнал*, 5, 68–73;
- Дроздов, С. (2009). Воздушные пираты Страны Советов. *Авиация и время*, 3, 28–31.
- Кабаков, А. (1990). *Невозвращенец*. Москва, «Диалог культур», 128 с.
- Кизима, М., Кизима, С. (2018). *Особенности туризма и заграничных путешествий в Советском Союзе*. СОНАР-2050. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/turizm-v-sovetskom-soyuze/>
- Кримінальний кодекс УРСР. (1960). https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480572&ed=1960_12_28
- Лавренюк, В. (1990). Чи важко вкрати літак. *Чорноморська комуна*, 10 липня, 4.
- Левашов, Е. (Редактор). (1997). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы 80-х годов*. Санкт-Петербург, 904 с.
- Максимов, В. (Редактор). (1992). *Словарь перестройки*. Санкт-Петербург, 253 с.
- Маркозова, О. (2016). Зміни у розумінні життєвого успіху особистості в період перебудови. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 1 (28), 69-77.
- Основные правила поведения советских граждан, выезжающих в капиталистические и развивающиеся страны; Основные правила поведения советских граждан, выезжающих в социалистические страны (2005). // *Лубянка — Старая площадь: Секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937—1990 годов в СССР*: Сб. документов. Москва: Посев, 240 с. http://krotov.info/lib_sec/12_lub/yanka.htm
- Попов, О. (2009). Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харків*, 12, 290-295.
- Постановление Совета Министров СССР от 27 сентября 1988 г. № 1119 «О мерах, направленных на упрощение порядка выезда граждан СССР за границу» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11482.htm>;
- Постановление Верховного Совета СССР от 20 мая 1991 г. № 2178 «О введении в действие закона СССР "О порядке выезда из Союза Советских Социалистических республик и въезда в Союз Советских Социалистических республик граждан СССР» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10225.htm>
- Постановление Совета Министров СССР от 16 августа 1989 г. № 661 «О совершенствовании порядка выезда за границу по служебным делам» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11237.htm>
- Тарасов, В. (2016) *Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації* / За ред. проф. Ольги Колястрок / Вид. 2-ге, допов. Харків: «Раритети України», 120 с.
- Ферро, М., Афанасьев, Ю. (Редакторы). (1989). *Опыт словаря нового политического мышления*. Москва, 560 с.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
- Четырина, Н. (2007). Заграничный туризм в советское время // *Миграции и туризм в России* / под ред. Ю.А. Полякова. Москва, 348–355.

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor (Ukraine)

**"Non-Returnees" of Perebudova: Escape Scenarios and Government Control
in the Ukrainian SSR**

Abstract. The purpose of this article is to analyse the practice of defection as an illegal emigration mechanism. The set of tasks is outlined by the questions about the explanatory schemes used by the "fugitives", as well as the study of the reaction of state authorities and repressive organs to fugitive practices. The research methodology is based on a combination of interdisciplinary

methods, including critical discourse analysis, narrative analysis, historical-comparative and historical-systemic methods. **The scientific novelty** of the study is that the defections and non-returns of the perestroika period have never been considered as a social phenomenon and social practices, as they were not scenarios through which the path of reforms was paved. **Conclusions.** The defections continued to be a channel of emigration throughout the period of so-called perestroika. These were planned actions included both in the practices of legal border crossing and in criminal practices related to the hijacking of aircraft. People of different ages, nationalities, professions, places of residence, and family status have resorted to defection. A common feature of their behaviour was a deep distrust of the authorities, such that they did not perceive any changes and reforms as possible or real. The explanatory schemes used by the fugitives depended on whether the attempt at illegal emigration was successful or unsuccessful. During the period under study, the KGB's rhetoric and practice of preventing defections from the Ukrainian SSR changed significantly. If at the beginning of perestroika, information on defectors submitted to the Central Committee of the CP(U) ended with a promise to make efforts to return them to their homeland, at the end of the period, they were reported as "working to clarify the circumstances and motives." Another sign of the times was the fact that the image of a defector began to be formed not according to the templates of an "enemy of the people", "traitor - member of a spy network", but according to formulas for devaluing the social importance of the offender. Fugitives were described in both official reports and the press as petty criminals, fraudsters, alcoholics, and people with mental disorders.

Keywords: non-returnees, defection, escape scenarios, illegal emigration, perebudova, KGB

References:

- Alidin, V.** (1977). *Kontrrazvedyvatelnaya rabota na kanale vremennogo vyezda sovetskikh grazhdan za granitsu*. [Counter-intelligence work on the channel of temporary departure of Soviet citizens abroad]. Moskva. 181 s. [in Russian].
- Arhipova, E.** (2008). Nekotorye aspekty razvitiya sovetskogo vyezdnoho turizma v 1980–1991 gg. (na primere turistskogo obmena s kapitalisticheskimi stranami). [Some aspects of the development of Soviet outbound tourism in 1980-1991 (on the example of tourist exchange with capitalist countries)]. *Sovremennye problemy servisa i turizma*. 1. 36–43. [in Russian].
- Artemov, A.** (2015). Obraz perestroyki v 1990 godu: protivorechiya vospriyatiya (na materiale sotsiologicheskogo issledovaniya). [The image of perestroika in 1990: contradictions of perception (on the material of sociological research)]. *Vestnik YuUrGU. Seriya «Sotsialno-gumanitarnye nauki»*. 15 (2). 91-96. [in Russian].
- Chandler, A.** (1998). *Institutions of isolation: border controls in the Soviet Union and its successor states, 1917-1993*. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston London Buffalo, 222 p. [in English].
- Chetyrina, N.** (2007). Zagranichnyy turizm v sovetskoe vremya [Foreign tourism in Soviet times]// *Migratsii i turizm v Rossii / pod red. Yu.A. Polyakova*. Moskva. 348–355. [in Russian].
- Drozdov, S.** (2009). Vozdushnye piraty Strany Sovetov. [Air pirates of the Soviet country]. *Aviatsiya i vremya*, 3. 28–31. [in Russian].
- Ferro, M., Afanasev, Yu.** (Redaktery). (1989). *Opyt slovarya novogo politicheskogo myshleniya*. [Experiencing the vocabulary of new political thinking]. Moskva. 560 s. [in Russian].
- Gorsuch, A.** (2011). *All This Is Your World: Soviet Tourist at Home and Abroad after Stalin*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 272 p. [in English].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine.]
- Harbar, H.** (2005). Ideolohichniy kharakter zarubizhnoho (vyiznoho) turyzmu v Mykolaivskii oblasti 70-kh - pershoi polovyny 80-kh rr. [The ideological background of foreign (outbound) tourism in the Mykolaiv region in the 1970s and first half of the 1980s.]. *Humanitarnyi zhurnal*, 5, 68–73. [in Ukrainian].
- Kabakov, A.** (1990). *Nevozvrashchenets*. [A non-returnee]. Moskva. «Dialog kultur». 128 s. [in Russian].
- Kizima, M., Kizima, S.** (2018). *Osobennosti turizma i zagranichnykh puteshestviy v Sovetskom Soyuze*. [The specific features of tourism and foreign travel in the Soviet Union]. SONAR-2050. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/turizm-v-sovetskom-soyuze/> [in Russian].
- Kozovoi, A.** (2011). Eye to Eye with the «Main Enemy»: Soviet Youth Travel to the United States. *Ab Imperio*, 2, 221-237. [in English].
- Krasnov, V.** (2018). *Soviet Defector: The KGB Wanted List*. Hoover Press, 264 p. [in English].
- Kryminalnyi kodeks URSR.** (1960). [The Criminal Code of the Ukrainian RSR]. https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480572&ed=1960_12_28 [in Ukrainian].
- Lavreniuk, V.** (1990). Chy vazhko vkrasty litak. [Whether it is difficult to steal a plane]. *Chornomorska komuna*, 10 lypnia, 4. [in Ukrainian].

-
- Levashov, E.** (Redaktor). (1997). *Novye slova i znacheniya. Slovar-spravochnik po materialam pressy 80-kh godov*. [New words and meanings. Dictionary-guide based on the press materials of the 80s]. Sankt-Peterburg, 904 s. [in Russian].
- Maksimov, V.** (Redaktor). (1992). *Slovar perestroiki*. [A Dictionary of Perestroika]. Sankt-Peterburg, 253 s. [in Russian].
- Markozova, O.** (2016). Zminy u rozuminni zhyttievoho uspiokhu osobystosti v period perebudovy. [Changes in the understanding of personal success during perestroika]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*, 1 (28), 69-77. [in Ukrainian].
- Osnovnye pravila povedeniya sovetkikh grazhdan.** vyezzhayushchikh v kapitalisticheskiye i razvivayushchiesya strany; Osnovnye pravila povedeniya sovetkikh grazhdan. vyezzhayushchikh v sotsialisticheskiye strany (2005). [Basic rules of behaviour for Soviet citizens. travelling to capitalist and developing countries; Basic rules of behaviour for Soviet citizens. travelling to socialist countries]. / *Lubyanka — Staraya ploshchad: Sekretnye dokumenty TsK KPSS i KGB o repressiyakh 1937—1990 godov v SSSR: Sb. dokumentov*. Moskva: Posev. 240 s. http://krotov.info/lib_sec/12_l/lub/yanka.htm[in Russian].
- Popov, O.** (2009). Arkhivni dzherela z istorii vyiznogo turyzmu v SRSR (na prykladi Krymu). [The archival sources on the history of outbound tourism in the USSR (on the example of Crimea)]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii. Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv, 12, 290-295. [in Ukrainian].
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR** ot 16 avgusta 1989 g. № 661 «O sovershenstvovanii poryadka vyezda za granitsu po sluzhebnyim delam» ["On improving the procedure for travelling abroad on official business"]<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11237.htm>[in Russian].
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR** ot 27 sentyabrya 1988 g. № 1119 «O merakh. napravlenykh na uproshcheniye poryadka vyezda grazhdan SSSR za granitsu» ["On Measures to Simplify the Procedure for the Departure of Citizens of the USSR Abroad"]<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11482.htm>[in Russian].
- Postanovleniye Verkhovnogo Soveta SSSR** ot 20 maya 1991 g. № 2178 «O vvedenii v deystviye zakona SSSR "O poryadke vyezda iz Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh respublik i vezda v Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh respublik grazhdan SSSR» ["On the Enactment of the Law of the USSR 'On the Procedure for the Departure from the Union of Soviet Socialist Republics and Entry into the Union of Soviet Socialist Republics of Citizens of the USSR'"]<https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10225.htm> [in Russian].
- Rajewsky, A.** (2000). *Changes in the Russian Terminology of Economic Law since Perestroika*. Munchen, 208 p. [in English].
- Raleigh, D.** (2012). «On the Other Side of the Wall, Things Are Even Better». Travel and the Opening of the Soviet Union: The Oral Evidence. *Ab Imperio*, 4, 373-399. [in English].
- Riehle, K.** (2020). *Soviet Defectors: Revelations of Renegade Intelligence Officers, 1924-1954*. Edinburgh University Press, 336 p. [in English].
- Salnikova, A., Gerasimova, E.** (2016). About some cases of "non-return" as a special form of emigration from the ussr during the period of "the coldwar". *Man in India*, 96 (3), 787-793. [in English].
- Scott, E.** (2023). *Defectors: How the illicit Fight of Soviet Citizens Built the Borders of the Cold War World*. Oxford University Press, 304 p. [in English].
- Soviet Farmer Flies to Sweden, Asks for Asylum.** (1987). *Los Angeles Times*, May 28. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1987-05-28-mn-3261-story.html> [in English].
- Tarasov, V.** (2016) *Obraz perebudovy (1985-1991) v suchasniy istoriohrafii: problema terminologii ta interpretatsii* [The image of perestroika (1985-1991) in modern historiography: the problem of terminology and interpretation]/ Za red. prof. Olhy Koliastruk / Vyd. 2-he, dopov. Kharkiv: «Rarytety Ukrainy», 120 s. [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. [The Central State Archive of Public Organisations of Ukraine].
- TsDAML M Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine].

Статтю надіслано до редколегії 10.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.11.2023 р.